

יום טוב עסס • רמון מגדלינה

יהודי
נאבארה

Syrte
Siems
Blas
Ebyn
Cana
ortual

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

**יהודי נאבארה
בשלהי ימיה בנינים**

רמון מגדלינה

יום טוב עסיס

יהודי נאבארה בשלהי ימי־הביניים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

ירושלים • תש"ן

המערכת המדעית

פרופ' אברהם גרוסמן (יו"ר), פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אריה גראבויס
צבי יקותיאל, ד"ר ירחמיאל כהן, ד"ר משה רוסמן, פרופ' יעקב שביט
מרכז המערכת: יצחק כהן

הספר יצא לאור בסיוע
המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח
במשרד החינוך והתרבות

שרטוט המפות: יובל גרינבוים

מסת"ב 8-062-227-965

כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שזר
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי,
אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב
מהמוציא לאור.

סדר מחשב: מרכז ולמן שזר; לוחות: מכון לאופסט – שלמה נתן
עימוד והדפסה: דפוס גרף-חן, ירושלים

תוכן העניינים

9	הקדמה
11	מבוא
19	פרק א: מלכות נאבארה בימי־הביניים
29	פרק ב: יהודי נאבארה
	נאבארה תחת שלטון אראגון 29; ימי שושלת נאבארה, 1134–1234 30; היהודים תחת שלטון בית שמפניה, 1234–1305 33; המלכים הקאפיטיים, 1305–1327 34; המלכים לבית אַבריו, 1328–1464 35; המלכים לבית פואה, 1464–1498 41
43	פרק ג: הלואות היהודים
	מבוא 43; המקורות 45; המלוים 47; הלווים 48; ההלוואות 51; הריבית 53; משך ההלוואות ומועד הפרעון 56; ערבויות: ערבים, משכונות ומשכנתאות 57; הלואות בין יהודים 59; חובות היהודים 60
61	פרק ד: רכוש היהודים
	בתים וקרקע בבעלות יהודית 61; נכסי היהודים במאה הי"ד 63; מיטלטלין 67
71	פרק ה: היהודים במסחר ובכלכלה
	יהודים במסחר 71; יהודים בכלכלה ובשירות הכתר 78; רופאי החצר 83; זמרים, בדרנים ושומרי אריות 85; בעלי מלאכה 86; רבנים 86

89	פרק ו: מיסי היהודים
101	אחרית דבר
103	תעודות
199	נספחים
	רשימת המקומות 201; אגרון לעזים 207; מידות נפח ושטח בנאבארה בימי־הביניים 219; מטבעות נאבארה על־פי המקורות העבריים 221; חודשי השנה הלועזיים במקורות עבריים מנאבארה 222; חגים נוצריים במקורות עבריים 222
225	ביבליוגראפיה
229	מפתח שמות

רשימת קיצורים וסימנים

AGN	Archivo General de Navarra, Pamplona
Baer I.	F. Baer, <i>Die Juden im Christlichen Spanien, I, Urkunden und Regesten, I, Aragonien und Navarra</i> , Berlin 1929
C	Caja
Leroy	B. Leroy, <i>The Jews of Navarre in the Late Middle Ages</i> , Jerusalem 1985
/ \	מילים מעל לשורה
\ /	מילים מתחת לשורה
[...]	חסר או בלתי קריא במקור

הקדמה

ראשיתו של ספר זה בביקור בארכיון הכללי של נאבארה בשנת 1979, כאשר נבדקו המקורות העבריים, הגנוזים בו זה מאות שנים, וחשיבותם לתולדות היהודים בימי הביניים נתבררה לאור כל החידושים שנתחדשו בזמן החדש בחקר יהדות ספרד. לאחר שנתקבל צילום כל החומר במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים, נתאפשרה בדיקה יסודית והוחל בפיענוח המקורות. מאוחר יותר נערכה בדיקה מחודשת בארכיון בפמפלונה, שבמהלכה נפתרו בעיות רבות, שלא היה ניתן לפתור בירושלים. עבודה רבה הושקעה הן בישראל והן בספרד בבירור עניינים היסטוריים ופליאוגראפיים, ולקורא מוגש הספר בתקווה שהובהרו דיין השאלות העולות מהמקורות המתפרסמים כאן לראשונה.

לקורא העברי ספר זה הוא הראשון המוקדש לקורותיה של קהילה נידחת במערב אירופה, שאודותיה נכתב אך מעט, אף במחקרים כלליים על יהודי ספרד. אף לא מאמר אחד על יהודי מלכות נאבארה נתפרסם עד כה בארץ, והמידע על יהודי ארץ זו בספרו של י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, הינו מקוטע וחסר רצף. בראייה כוללת של תולדות היהודים בספרד יתכן שיהודי נאבארה נראו רחוקים ממרכז האירועים ומהזרמים העיקריים בחצי האי האיברי. אולם אנו סבורים, כי ספר זה יראה כי סיפורם של היהודים שם אינו שלם ללא יהודי נאבארה. ספר זה – כולל התעודות המתפרסמות בו לראשונה – בא אפוא למלא את החסר, ואנו תקווה כי הוא ישמש חוקרים, תלמידים ומשכילים המתעניינים בתולדות ישראל בימי הביניים.

אף כי הספר מתבסס על מקורות עבריים ולועזיים, הרי שהמקורות העבריים הם החידוש והעיקר שבו. עשרים התעודות הן חלק נכבד מאוסף גדול יותר, המתפרסם בנפרד. יש בהן עניין רב מהיבטים שונים וחלקן נידון בספר. בנספחים ניסינו להציג בפני הקורא מידע נוסף, שניתן לשאוב אותו מהתעודות.

היוזמה לפרסום ספר זה בהוצאת מרכז זלמן שזר היתה של ידידנו פרופ' יוסף הקר, אשר גילה עניין בשלבים השונים של הכנתו לדפוס, ועל כך תודתנו לו. פרופ' א' תלמג' ז"ל עודד אותנו להתחיל בכתיבה ועידודו היה לנו להשראה. יהי זכרו ברוך. אנו מודים מקרב לב למערכת המדעית של מרכז זלמן שזר ולמנהל המרכז מר צבי יקותיאל, אשר

עשה רבות לקידום פרסומו של הספר. למורנו פרופ' ח' ביינארט, אשר קרא את כתב־היד, אנו מודים על הערותיו ועל עזרתו בשטחים רבים של מחקרנו. להנהלת הארכיון הכללי של נאבארה בפמפלונה ולמכון לתצלומי כתב־יד עבריים באוניברסיטה העברית בירושלים, ולצוותיהם, אנו מודים על הסיוע שהושיטו לנו ועל הרשות להשתמש בחומר ולפרסמו. לבסוף מודים אנו למר יצחק כהן, שטרח רבות על התקנת הספר וליווה אותו עד ליציאתו לאור.

ד"ר רמון מגדלינה
אוניברסיטת ברצלונה
1990

ד"ר יום טוב עמים
האוניברסיטה העברית בירושלים
תש"ן

מבוא

החל מהמאה הי"ט זכו יהודי נאבארה לתשומת ליבם של חוקרים,¹ אך מעטים היו המחקרים שהוקדשו להם. מאז שפירסם קייזרלינג את ספרו החלוץ בשנת 1861,² ואריגיטה הוציא את ספרו על היהודים בארץ הבאסקים,³ נתפרסמו מעט מאוד חיבורים או אוספי תעודות ובהם פרקים על יהודי נאבארה.⁴ מעטים עוד יותר החיבורים העוסקים בלעדית ביהודי נאבארה. בתחום זה תרמו תרומה נכבדה בער, גוניי גאזטאמבדי, אידואטי, סאנס ארטיבוסיליה, לאקארה, ולאחרונה לרואה וקאראסקו פרס.⁵

בחלק גדול ממחקרים אלה נעשה שימוש בתעודות בלטינית ובניבים השונים של הקסטיליאנית-אראגונית, המצויות בארכיון הכללי של נאבארה (Archivo General de Navarra) שבממפלונה. בער ומיליאס ואלייקרוסה אף השתמשו במספר מקורות קטן בעברית מארכיון זה ומארכיון הקתדרלה של ממפלונה.⁶ המקורות שמביא בער הם מעניינים ביותר וכוללים את תקנות קהילת טודילה וקטעי פנקסים אחדים.⁷

- 1 נזכיר את החשובים מבין אלה שהתייחסו ליהודים בעבודותיהם: J. Yanguas y Miranda, *Diccionario de antigüedades del Reino de Navarra*, Pamplona 1840–1843¹ [Pamplona 1964]²; M. Arigita y Lasa, *Colección de documentos inéditos para la historia de Navarra*, I, Pamplona 1900
- 2 M. Kayserling, *Die Juden in Navarra, den Buskenlaendern und auf den Bulearen*, Berlin 1861
- 3 M. Arigita y Lasa, *Los judíos en el País Vasco*, Pamplona 1908
- 4 J. R. Castro – F. Idoate, *Catálogo de la sección de Comptos*, Pamplona 1952–1966 (42 vols); P. F. Kehr, *Das Papsttum und die Königreiche Navarra und Aragon bis zur Mitte des XIIten Jahrhunderts*, Berlin 1928
- 5 ראה ביבליוגרפיה.
- 6 Baer I, 586, 589, 599, 601, 606; J. Millás Vallicrosa, "Contratos de judíos y moriscos del Reino de Navarra", *Anuario de Historia del Derecho Español*, X (1933), pp. 273–286; ראה אור בחוברת נפרדת במדריך באותה שנה.
- 7 בער השתמש בצילום המקורות או בהעתקה שנשלחה לו, ורק כך ניתן להסביר ערבוב דפים אחדים.

מקורות אלה הם חלק קטן ביותר מהתעודות העבריות שבארכיון הכללי בפמפלונה שעשרים מהן מתפרסמות כאן לראשונה.

כך מתאר בער את המקורות האלה: "נשמרו פנקסי מסים קטנים (בעברית) משנות העשרים של המאה הי"ד, שבהם העריכו היהודים, בני הישוכים שבמורד הפירינאים, את הונם. בעיקר הם מונים בפרטרוט את שטחי החובות, שאיכרי הסביבה חייבים להם בכסף ובתבואה".⁸ מתאור זה עולה, שבער לא ראה את רוב המקורות העבריים שבפמפלונה, שחלקם הגדול שייך דווקא למחצית השנייה של המאה הי"ד. מקורות אלה מיוחדים במינם לא רק בספרד אלא באירופה המערבית כולה.⁹ חשיבותם של מקורות אלה אף בהקפם. זהו האוסף הגדול ביותר של פנקסים פיננסיים עבריים שנתגלה עד כה.

האוסף העשיר הזה מתפרסמים כאן עשרים מקורות, שכולם עניינם חיי הכלכלה של יהודי נאבארה במאה הי"ד ובתחילת המאה הט"ו. מקורות אלה מציגים מדגם של תעודות, השופכות אור על הלוואותיהם של היהודים, על רכושם, על פעילותם המסחרית ועל מסייהם. נמנענו מלהביא כאן את המקורות בעברית-ספרדית

8 י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשכ"ה,² עמ' 122. תיאור זה מוכיח שבער לא ראה את המקורות העבריים בארכיון.

9 על פנקסים ומקורות עבריים דומים שנתגלו, תוארו ונתפרסמו עד כה, ראה לגבי גרמניה: I. Loeb, "Deux livres de commerce du commencement du XIVe siècle", *Revue des Études Juives*, VIII (1884), pp. 161–196; IX (1884), pp. 21–50; 187–213; W. von Stromer – M. Toch, "Zur Buchführung deutscher Juden in Spätmittelalter", J. M. Schneider ed., *Festschrift für H. Kellenbenz*, Nürnberg 1978, vol. I, pp. 387–410. טוך, "סכניקות עסקיות של יהודי אשכנז בימי הביניים: עדויות חדשות מדרום גרמניה", דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, חטיבה ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 47–50; M. Toch, "Geld und Kredit in einer spätmittelalterlichen Landschaft. Zu einem unbeachteten hebräischen Schuldenregister aus Niederbayern (1329–1332)", *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* XXXVIII, Heft 2, (1982), pp. 499–550. לגבי איטליה:

U. Cassuto, "Un registro ebraico di pegni del secolo XV", *Zeitschrift für hebräische Bibliographie* (1912), pp. 127–142; id. *Gli Ebrei a Firenze nell'Età del Rinascimento*, Firenze, 1918 (= מ"ד קאסוטו, היהודים בפירנצה בתקופת הרנסאנס, תרגם מ' הרטום, ירושלים תשכ"ז).

לגבי כ"י מאנגליה, כנראה פרי עטו של יהודי דובר ערבית שהיגר לשם מספרד, בסביבות 1200. ראה:

M. Beit-Arié, *The only Dated Medieval Hebrew Manuscript Written in England*, London 1985, Appendix 2; M. Beit-Arié, "The Hebrew-Arabic document in Ms Oxford, Corpus Christi College 133", pp. 33–35; Z. Entin Rokéah, "A Jewish payment-memorandum", pp. 36–56.

(Aljamiado) – שמלבד חשיבותם הכלכלית, ערכם הלשוני רב – כדי לא לסטות מהנושא, שהוא חיי הכלכלה של יהודי נאבארה. הכללתם באוסף היתה מחייבת דיון וניתוח ואף תרגום. ברם, גם באוסף שלפנינו יש מספיק חומר בעברית-ספרדית כדי לספק את סקרנות הקורא.

חלק מהמקורות שבאוסף אינם מתוארכים, ונעשו מאמצים כדי לקבוע את תקופת כתיבתם. בכל זאת נותרו מספר מקורות, שמלבד שייכותם למאה הי"ד לא עלה בידנו להחליט לגבי מועד חיבורם. בעיה דומה נתגלתה בקשר למקום כתיבתם, ובדרך דומה זוהה במידת האפשר המקום. אלה הם המקורות והנימוקים לזיהוי הכרונולוגי והגיאוגרפי.

מקור 1 הוא פנקס הלוואות מתחילת המאה הי"ד מאסטילה, שכן בעל הפנקס, יצחק בן אסקרה, הוא אביהם של יוסף ואברהם. האחרון היה כנראה רופא, ואביו של יוסף בן אברהם אסקרה אף הוא היה רופא, שקיבל פטור ממס בשנת 1350.¹⁰

מקור 2 הוא קטע מפנקס הלוואות משנת ע"ו (1315–1316) ובעל הפנקס הוא יעקב בן בולאט, אביו של ר' יוסף בן בולאט. המשפחה היתה מפמפלונה.¹¹

פנקס הלוואות המתפרסם כאן כמקור 3 הוא מ-1 באוגוסט 1323 ושייך לר' יוסף ב"ר יעקב בולאט, בנו של בעל הפנקס הקודם משנת 1315, כנראה מפאונטי די לה ריינה.¹² בעל הפנקס היה אחיו של ר' משה בן בולאט.¹³ בפנקס מוזכר ר' יהודה מטשקון כשותפו של בעל הפנקס באחת הלוואות.¹⁴ ר' יהודה מטשקון מופיע בהצהרת נכסים מעניינת ביותר של אברהם ב"ר יום טוב בן פרג' משנת 1323 שפירסם בער.¹⁵ בפנקסו של בן בולאט מוזכר כמו כן אברהם אסקירה, שהיה כנראה אביו של יוסף אסקירה, שכזכור קיבל פטור ממס בשנת 1350.¹⁶

10 ראה 39, 44, 50, 67; Leroy; יהודי בשם יוסף אסקרה מאסטילה מופיע בתעודה משנת 1279 ויתכן שהוא קרוב משפחה של בעל הפנקס. ראה Baer I, p. 947

11 מקור 2, שורה 3; "זמן ש'מיגל הבא משנת ע"ו" (ע"ו=1315–1316). שם האב, יעקב, אינו מופיע בפנקס אך מוזכר במקור 3.

12 מקור 3, ג, שורות 5–6; "פנקס ר' יוסף ב"ר יעקב בן בולאט שעשה בראש חדש אגושטו ארא אלף ושלוש מאות ורששים ואחת למניין הגויים" (1361 era = 1323). במקור 3, ג, שורה 1, מצוין שהיה לבעל הפנקס בית בגשר המלכה.

13 מקור 3, ב, שורה 36; יהודי בשם Mosse Embolat היה מראשי הקהילה באסטילה במחצית השנייה של המאה הי"ד. ראה Leroy, pp. 53, 89, 164, 165

14 מקור 3, ב, שורה 37.

15 Baer I, 588. יהודי מפמפלונה בשם אברהם פרג' מופיע בתעודה משנת 1377. סביר שמדובר בשני אנשים שונים, אולי קרובי משפחה. התעודה משנת 1377 נתפרסמה אצל Leroy, pp. 64–65, n. 20

16 ראה לעיל הע' 10. ר' אברהם אסקירה מופיע במקור 3, א, שורה 35. בשורה 37 מוזכר יצחק בן

לקורא העברי ספר זה הוא הראשון המוקדש לקורותיה של קהילה נידחת במערב אירופה, שאודותיה נכתב אך מעט, אף במחקרים כלליים על יהודי ספרד. אף לא מאמר אחד על יהודי מלכות נאבארה נתפרסם עד כה בארץ, והמידע על יהודי ארץ זו בספרו של י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, הינו מקוטע וחסר רצף. ספר זה – כולל התעודות המתפרסמות בו לראשונה – בא איפוא למלא את החסר, ואנו תקוה כי הוא ישמש חוקרים, תלמידים ומשכילים המתעניינים בתולדות ישראל בימי הביניים.

אף כי הספר מתבסס על מקורות עבריים ולועזיים, הרי שהמקורות העבריים הם החידוש והעיקר שבו. עשרים התעודות הכלולות בו הן חלק מאוסף גדול יותר, הגנוז זה מאות שנים בארכיון הכללי של נאבארה, בעיר פמפלונה. יש בתעודות עניין רב מהיבטים שונים הנידונים בספר. הספר כולל מבוא מקיף, מבחר רחב של תעודות ואגרון לעזים, המוסיף מידע חדש על התפתחותה של השפה היהודית ספרדית. כן כולל הספר מפתח שמות, מפות ותמונות.

ד"ר יום טוב עסיס למד בלונדון והתמחה בתולדות היהודים בחצי האי האיברי. הוא בעל תואר דוקטור מהאוניברסיטה העברית, שבה הוא מלמד היסטוריה של עם ישראל בימי הביניים.

ד"ר רמון מגדלינה הוא בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת ברצלונה, שבה הוא מלמד את תולדות היהודים בספרד. הוא מתמחה בהיסטוריה של היהודים בואלנסיה בימי הביניים.